

Published: January 30, 2026

Read More Articles

Check for updates

Nodirabegim ISMOILOVA

Andijon davlat pedagogika instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: nodirabegismoilova30@gmail.com

QUR'ONI KARIM – TEOLINGVISTIKANING TADQIQ OBYEKTI

Annotatsiya. Maqolada teolingvistikaning bugungi o'zbek tilshunosligida shakllanayotgan yangi va navqiron yo'nalish ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu ilmiy yo'nalish til, madaniyat va diniy matnlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqur o'rganish imkonini beradi va zamonaviy tilshunoslikning yangi qirralarini ochadi. Shu bois, teolingvistika doirasida monografik tadqiqotlar olib borish, ularning metodologik asoslarini shakllantirish va amaliy jihatlarini rivojlantirish katta zarurat hisoblanadi.

Maqolada diniy matnlarning o'ziga xos xususiyatlari ham tahlil qilinadi. Xususan, matnning Yaratuvchi tomonidan nozil qilinganligi yoki insoniyat qalamiga mansub ekanligi haqidagi qarashlar asosida muqaddas diniy manbalar va diniy matnlar guruhi aniq farqlanadi va batafsil tavsiflanadi. Shu orqali diniy matnlarning leksik, stilistik va semantik xususiyatlari, shuningdek, ularning tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ahamiyati ochib beriladi.

Shuningdek, maqolada teolingvistika metodlari yordamida diniy matnlarni ilmiy tahlil qilishning nazariy va amaliy jihatlarini ko'rsatilib, bu yo'nalishning o'zbek tilshunosligida rivojlanishi va zamonaviy tadqiqotlarga qo'shgan hissa ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: teolingvistika, antropotsentrik paradigma, muqaddas diniy manbalar, Qur'oni karim, diniy matnlar, Qur'on tafsiri, Qur'oni tarjimai.

THE HOLY QUR'AN AS AN OBJECT OF THEO-LINGUISTIC STUDY

Abstract. The article emphasizes that teolinguistics is an emerging and promising field within contemporary Uzbek linguistics. This new direction provides opportunities to study the interrelation between language, culture, and religious texts in depth, revealing new aspects of modern linguistic research. Therefore, it is necessary to conduct monographic studies in this field, develop methodological foundations, and explore its practical applications.

The article also analyzes the distinctive features of religious texts. Specifically, based on the perspective that a text is either revealed by the Creator or authored by humans, sacred religious sources and groups of religious texts are clearly distinguished and described in detail. This distinction allows for the examination of the lexical, stylistic, and semantic characteristics of these texts, as well as their significance from linguistic and cultural perspectives.

Furthermore, the article highlights the theoretical and practical aspects of analyzing religious texts using teolinguistic methods. It underscores the contribution of this emerging field to the development of Uzbek linguistics and its relevance to contemporary research, demonstrating how teolinguistics can enrich our understanding of language, meaning, and cultural context in the study of sacred and religious writings.

Keywords: theo-linguistics, anthropocentric paradigm, sacred religious sources, Holy Qur'an, religious texts, Qur'anic exegesis, Qur'anic translation.

Yangi O‘zbekistonni barpo etish jarayonida “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasiga muvofiq: jaholatga qarshi ma‘rifat ulug‘vor g‘oya asosida dinning asl insonparvarlik mohiyatini, ezgulik, tinchlik va insoniylik kabi fazilatlar azaliy qadriyatlarimiz ifodasi ekanligini keng yoritish va bu sohadagi ilmiy-ma‘rifiy faoliyatni jadal tashkil etish”[1] ayni davrda tilshunoslik hamda din ilmini mutanosiblikda o‘rganish borasida qimmatli ilmiy izlanishlar olib borish vazifasini o‘rtaga qo‘ymoqda.

O‘zbek tilshunosligida ayni vaqtga qadar teolingvistik yo‘nalishda bajarilgan qimmatli tadqiqotlar mavjudligini alohida e‘tirof etish zarur. Ular sirasida tilshunoslar N.Uluqov, T.Yuldashev, M.Galiyeva, Sh.Sultonova, Sh.R.Amonturdiyeva, Sh.T.Mahmaraimova, Sh.Yusupovalarning o‘zbek diniy matnlarining qator lingvistik xususiyatlariga bag‘ishlangan dissertatsiyalari, M.Umarxo‘jayevning “O‘zbek tilidagi diniy atamalarining ommabop lug‘ati” hamda Sh.S.Sirojiddinovning “Diniy-falsafiy ta‘limotlar va Navoiy dunyoqarashi” nomli maqolasi alohida qimmat kasb etadi [6].

O‘zbek til ilmidagi mavjud tadqiqotlarda teolingvistikaning bugungi o‘zbek tilshunosligida shakllanayotgan navqiron yo‘nalish ekanligini inobatga olgan holda, bu yangi tarmoq bo‘yicha monografik planda ilmiy tadqiqotlar olib borilishi zarurligi aytiladi. Xususan, teolingvistikani yangi nazariy qarashlar, amaliy mulohazalar bilan boyitishga xizmat qiluvchi quyidagi masalalar ajratib ko‘rsatiladi:

- 1) *diniy leksikaning sistemaviy tadqiqi;*
- 2) *hadislar matnining qurilish va til xususiyatlari;*
- 3) *diniy va ‘zlarning lisoniy xususiyatlari;*
- 4) *diniy va ‘zlar pragmatikasi;*
- 5) *duo matnlarining lingvopragmatik xususiyatlari;*
- 6) *diniy matnlarga xos dialogizatsiya;*
- 7) *diniy matnlarda hurmat shakllarining ifodalanishi;*
- 8) *qiyosiy teolingvistika masalalari [6].*

Ushbu sanab o‘tilgan masalalardan o‘zbek tilida *diniy va ‘zlarning lisoniy xususiyatlari, diniy va ‘zlar pragmatikasi diniy matnlarga xos dialogizatsiyaga* doir qarashlar tadqiqotchi Sh.Yusupovanning dissertatsiyasida o‘z ifodasini topadi.

Fikrimizcha, ushbu sanab o‘tilgan yo‘nalishlar tadqiqida bugungi zamonaviy tishshunoslik nuqtai nazari, xususan, *antropotsentrik paradigma asosida diniy matnlarni shaxs-nutq kesishmasida tadqiq etishga* urg‘u berilishi maqsadga muvofiq. Va yana alohida ta‘kidlash kerakki, antropotsentrik paradigma asosida nutq(matn)ni shaxs-nutq kesishmasida quyidagi muhim jihatlar:

- 1) *nutq(matn)ning egasi (so‘zlovchining kim ekani, uning gender farqlanishi);*
- 2) *nutq(matn)ning qanday sotsial maqom egasiga tegishli ekani;*
- 3) *nutq(matn)ning kim(lar)ga nisbatan aytilgani (tinglovchi(lar)ning kim ekani, sotsial maqomi, bir yoki bir nechta);*
- 4) *nutq(matn)ning tinglovchi(lar)ga ta’sir ko‘lamini hisobga olgan holda tadqiqot olib borish teolingvistik qarashlarning qimmatini oshiradi.*

Yuqorida M.Galiyevaning “teolingvistika tilshunoslikning mustaqil bo‘limi sifatida ikki yo‘nalishga 1) diniy tilning muqaddas matnlar va dindorlar nutqi materiali asosida o‘rganilishi; 2) dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkur aks etishining o‘ziga xosliklarini tadqiq etishni

o‘z ichiga qamrab olishi haqidagi mulohazasini keltirib o‘tdik. Bizning mazkur izlanishlarimiz birinchi yo‘nalish doirasida bo‘lib, muqaddas diniy manba – Qur‘oni karimni teolingvistik tadqiq obyekti sifatida tavsiflashdan iborat.

Ma‘lumki, matn tilshunosligi konsepsiyasi tamoyillariga asosan har qanday uslub matnlari tur va janrlarga ajratiladi. Tilshunos Sh. Yusupova o‘z dissertatsiyasida o‘zbek tilida qanday matnlar diniy matnlar sanaladi degan savolni o‘rtaga tashlaydi va o‘z savoliga javoban o‘zbek tilidagi islom diniga oid og‘zaki va yozma matnlarni yettita maxsus janr va guruhlariga bo‘lib ko‘rsatadi: 1. Muqaddas diniy matnlar: *Qur‘on tafsiri*. 2. Hadislar. 3. Diniy ilmiy matnlar: *tajvid, hadisshunoslik, islom tarixi, fiqh kabi yo‘nalishlarda yaratilgan ilmiy matnlar*. 4. Dinga oid terminografik va qomusiy lug‘atlar. 5. Diniy publitsistik matnlar. 6. Diniy va‘zlar. 7. Duo matnlari [6, 34].

Olimaning yuqorida keltirilgan tasnifi diniy matnlarning o‘ziga xos janr va guruhlarini qamray olishini e‘tirof etamiz. Biroq, bizningcha, boshqa nutq uslublariga mansub matn turlariga qaraganda diniy uslubga xos diniy matnlar tasnifi va tavsifida ularni yaratuvchi *muallifning* kim ekani g‘oyat muhim jihatdir. Shu nuqtai nazardan diniy matnlarni ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq. Tasnifda diniy matnni **Yaratuvchi** tomonidan nozil qilinganligi yoki **insoniyat** qalamiga mansub ekani haqidagi qarash asos qilib olinadi:

I. Muqaddas diniy manbalar:

1. Tavrot. 2. Zabur. 3. Injil. 4. Qur‘oni karim.

II. Diniy matnlar:

1) hadislar;

2) diniy ilmiy matnlar (*tajvid, hadisshunoslik, islom tarixi, fiqh kabi yo‘nalishlarda yaratilgan ilmiy matnlar*);

3) dinga oid terminografik va qomusiy lug‘atlar;

4) diniy publitsistik matnlar;

5) diniy va‘zlar;

6) duo matnlari.

E‘tirof etish zarurki, ushbu tasnif Islom dini nuqti nazaridan yondashuvni izohlaydi.

I. Muqaddas diniy manbalar. Ushbu birinchi guruhni nomlashda matn emas manba deyishimiz, uning eng asosiy, ta‘bir joiz bo‘lsa birinchi raqamli matn ekanligiga ishora qiladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida manba so‘ziga shunday ta‘rif beriladi: manba *arabcha* – boshlanish; ibtido. 1. geogr. Daryolarning boshlanish joyi. 2. Biror narsa olinadigan, chiqadigan yoki ishlab chiqariladigan joy, qurilma va sh.k. 3. ko‘chma. Biror narsa, ish-harakat va sh.k.ning yuzaga kelishi, faoliyat uchun asos-omil bo‘lgan narsa; sabab. 4. Ilmiy tadqiqot ishlari uchun asos bo‘lgan asar, hujjat va sh.k. [2, 535]. Agar izohga e‘tibor berilsa, manba so‘zi geografiyada ham, ishlab chiqarishda ham, ko‘chma ma‘noda va ilmiy uslubda ham ibtido, asos-omil ma‘nosini ifodalamoqda. Shu ma‘noda aytish mumkinki, birinchi guruhni izohlovchi *muqaddas diniy manbalar* ikkinchi guruhda birlashtirilgan barcha *diniy matn turlari* uchun ibtido, asos-omil vazifasini o‘taydi.

Muqaddas diniy manbalar guruhiga kiritilgan *Tavrot, Zabur, Injil* hamda *Qur‘oni karim* xususida so‘z borganda, Alloh taalo tomonidan:

1. Zabur – *Dovud payg‘ambarga*. “... *Batahqiq, Biz ba‘zi payg‘ambarlarni ba‘zilaridan aafzal qildik. Va Dovudga Zaburni berdik*” (Qur‘oni Karim. Isro, 55 oyat). Zaburning Dovud alayhissalomga berilgani haqida Qur‘oni karimning *Niso surasi* 63 oyatida ham keltiriladi.

2. Tavrot – *Muso payg‘ambarga*. “*Batahqiq, Biz Musoga Kitob (Tavrot)ni berdik va unga akasi Horunni vazir qildik*” (Qur‘oni Karim. Furqon, 35 oyat). Kitob-Tavrotning Muso alayhissalomga berilgani haqida Qur‘oni karimning *Baqara* 87, 53; *An‘om* 154; *Hud* 110; *Isro* 2; *Mu‘minun* 49; *Qosos* 43; *Sajda* 23; *G‘ofir* 53; *Fussilat* 45 oyatlarida ham keltiriladi.

3. Injil – Iso payg‘ambarga. “... *Iyso binni Maryamni o‘zidan oldingi Tavrotni tasdiqlovchi qilib yubordik. Unga Injilni berdik. ...*” (Qur‘oni Karim. Moida, 46 oyat). Injilning Iso alayhissalomga berilgani haqida Qur‘oni karimning *Moida 110; Hadid 27* oyatlarida ham keltiriladi.

4. Qur‘on – Muhammad (s.a.v)ga. “*Va batahqiq, senga yetti takrorlanuvchini va ulug‘ Qur‘onni berdik*” (Qur‘oni Karim. Hijr, 87-oyat). Qur‘oni karimning Muhammad (s.a.v)ga berilgani haqida Qur‘oni karimning *Isro 106; Toha 2; Qosos 85; Inson 23; A‘la 6* oyatlarida ham keltiriladi.

Mazkur manbalarning bu tartibda keltirishimizning sababini bevosita payg‘ambarlarning dunyoga kelish va yashash tartib (davri) bilan bog‘liq ekanligi bilan izohlashimiz mumkin. Shu o‘rinda alohida ta‘kidlash zarurki, so‘ngi payg‘ambar Muhammad (s.a.v) yuborilgach, u zotga muqaddas diniy manbalarning avvalgi uchtasi: *Tavrot, Zabur, Injilni tasdiqlovchi* va shu bilan birga ulardagi shariatni yakunlovchi Qur‘oni karim nozil etilgan. “*Bu – Biz tushirgan kitob, muborakdir, o‘zidan oldingini tasdiqlovchidir...*” (Qur‘oni Karim. An‘om, 92-oyat).

Barcha olamlarning Robbi Bo‘lmish Alloh taalo O‘zi yaratgan dunyoda O‘zi yaratgan inson qandoq hayot kechirishini bayon qilib berish uchun samoviy kitoblar nozil qilib turishni iroda qilgani ma‘lum va mashhur. Insoniyat taraqqiy etish jarayonida nozil qilingan samoviy kitoblar (Zabur, Tavrot va injil)da Alloh taalo mazkur kitoblar nozil qilinayotgan davr va shart-sharoitlarni e‘tiborga olgani ham ma‘lum. Ya‘ni mazkur insoniyat tarixidagi ma‘lum bir bosqich uchun ko‘zlangan edi. Ulardan avvalgisi o‘z vazifasini o‘tab bo‘lganidan so‘ng keyingisi kelib uni amaldan qoldirar va o‘ziga belgilangan vazifani ado etishga kirishar edi. O‘zi yaratgan insoniyatni go‘dakligidan o‘ziga yarasha tarbiya qilib kelgan Alloh taalo insoniyat kamolga yetganida unga eng mukammal, qiyomatgacha amalda qoluvchi, har zamon va har makonda insonni ikki dunyo saodatiga boshlovchi hamda abadiy mo‘jiza bo‘lmish kitobi Qur‘oni Karimni nozil etishni iroda qildi. Hakiymu Xobir sifatiga sohib bo‘lgan Alloh Taalo mazkur kitobni nozil etish uchun eng munosib vaqt, eng munosib joy, eng munosib til va ul mo‘jizakor kitobni birinchi bo‘lib qabul qilib olib, boshqalarga yetkazadigan eng munosib xalqni ixtiyor qildi [3, 2].

Tafsiri Hilol asarining oltinchi juzida keltirilishicha, Qur‘on so‘zi arab tilidagi ibora bo‘lib, “qiroat” ma‘nosini bildiradi. Ulamolar ta‘rifida esa Qur‘on Allohning mo‘jiza kalomi bo‘lib, Muhammad sollallohu alayhi vasallamga vahiy orqali tushgan, tilovati ibodat hisoblanuvchi kitobdir [4, 602]. Demak, – deydi, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, – Alloh taaloning kalomidan boshqa kalom hech qachon Qur‘on bo‘la olmaydi. Jumladan, Muhammad alayhissalomning kalomlari ham Qur‘on bo‘la olmaydi. Alloh taaloning inson zoti keltira olmaydigan qilib, maxsus nozil qilgan mo‘jizakor kalomigina Qur‘on bo‘ladi. Alloh taalo o‘zining oxirgi shariati uchun boqiy mo‘jizani ixtiyor etdi. Butun olamlar uchun so‘ngi va umumiy payg‘ambar qilib tanlagan habibi Muhammad alayhissalomga O‘zining kalomini bosh mo‘jiza sifatida nozil qildi.

Qur‘on tafsiri. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf turli tafsirlar orasida bizning ulamalarimiz qilgan tafsirlar va ularning qimmatiga haqida fikr yuritib, shunday yozadi: “turli yo‘nalishdagi son-sanoqsiz tafsirlar ichida bizning diyorimiz ulamalarining qilgan tafsirlari muhim o‘rin tutadi”. Shu ma‘noda Shayx hazratlari bir qator mufassir va ularning tafsirlarini keltirib o‘tadi. Jumladan:

1. Imom Faxriddin Roziyning kitoblarini Islom olami hurmat bilan “Tafsiri Kabir” – “Katta tafsir” deb atasa;

2. Imom Jorulloh Zamaxshariyning “Kashshof” tafsiri haqida ulamolar: ““Kashshof” bo‘lmaganda Qur‘oni karimning ma‘nolari kashf bo‘lmay qolardi”, – deyilar.

3. Imom Abu Mansur Moturidiy Samarqandiyning “Ta’viylotu ahli Sunna” tafsirlari va boshqa kitoblari uchun Islom olami bu zotni “‘Ahli sunna va jamoa” mazhabi aqiydasining islohchisi” deb nomlaganlar.

4. Imom Abul Barakot Nasafiyning “Madorikut tanzil” tafsirlari hozirgacha Islom o‘quv yurtlarida o‘quv qo‘llanmasi bo‘lib kelmoqda [3, 618].

5. Qur’oni tarjimasi. Qur’on arab tilida nozil qilingani bois, mazkur izlanishlarimizda uning o‘zbek tilidagi ma’nolar tarjimasi va tafsiri asos-manba sifatida tanlab olindi. Fikrlarni dalillash uchun keltirilgan Qur’oni Karim sura(oyat)lari sharhi ham aynan mazkur manbaga [5] asoslanganligi ta’kidlanadi. “*Shunday qilib, Biz uni arabiy Qur’on etib nozil qildik...*” (Qur’oni Karim. Toha, 113-oyat). “*Arabcha Qur’onni egriliksiz qilib tushirdikki, shoyadki taqvo qilsalar*” (Qur’oni Karim. Zumar, 28 oyat).

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Qur’oni Karim tarjimasi xususida quyidagicha yozadi: Qur’oni karim tarjimasiga kelsak, uni hech bir tilga mukammal tarjima qilib bo‘lmaydi. Chunki arabcha matn mo‘jizakor, bu arab tilining o‘ziga xos, uning imkoniyatlaridan kelib chiqqan, shuning uchun ham Alloh taalo O‘zining oxirgi kitobiga ushbu tilni ixtiyor qilgan. Bu xususiyatlar o‘zga tillarda yo‘q. Lekin Qur’on ma’nolarini tarjima qilishga ulamolarimiz ruxsat berganlar, buni zaruriy narsa, deb ta’kidlaganlar. ... Allohga shukrlar bo‘lsinki, hozirda Qur’onga qaytish boshlandi, uni o‘qib o‘rganayotganlar kundan kunga ko‘payib bormoqda. Tabiiyki, ma’nosini bilishni istovchilar ham ko‘payib bormoqda” [3, 619].

II. Diniy matnlar. Yuqorida ta’kidlanganidek, mazkur guruhga: hadislar, diniy ilmiy matnlar (tajvid, hadisshunoslik, islom tarixi, fiqh kabi yo‘nalishlarda yaratilgan ilmiy matnlar), dinga oid terminografik va qomusiy lug‘atlar, diniy publitsistik matnlar, diniy va’zlar, duo matnlarini kiritamiz.

Bugungi kunda diniy ilmning rivoj topishi, jamiyat a’zolarining ko‘pchilik qismida din haqida bilim olish ishtiyoqining paydo bo‘lishi, diniy masalalarni chuqurroq anglash zarurati diniy ilmiy adabiyotlarga ham keng jamoatchilik tomonidan ko‘p murojaat etilishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa diniy matnlar uchungina xos bo‘lgan jihatni – bir vaqtning o‘zida ham ilmiylik, ham ommaboplikni o‘zida jamlash xususiyatini namoyon etadi [6, 34].

Boshqa nutq uslublariga mansub matn turlaridan farqli holda diniy matnlar tavsifi va tasnifida, dastlab, ularni yaratuvchi muallifning kim ekaniga e’tibor qaratish eng muhim va hal qiluvchi jihatdir. O‘zbek tilshunosligida teolingvistik yo‘nalishda bajarilajak tadqiqotlarda “Quroni Karim” va hadislarning asl manbasi arab tilida bo‘lganligi sababli ularning o‘zbek tilidagi *ma’nolar tarjimasi* yoki *tafsiriga* asoslanish, bunda *tarjimon* va *ma’nolar tarjimasining* hamda *mufasssir* va *tafsir* manbaining o‘ta ishonchli bo‘lishi g‘oyat muhimdir.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. Diniy-ma’rifiy soha faoliyatini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida 16.04.2018 yildagi PF-5416-son. <https://lex.uz/docs/3686277>.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. V jildlik. Beshinchi jild. – Toshkent: O‘zME, 2006. – B. 535.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. VII juzlik. YEtinchi juz. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2007. – B. 2.

4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. VII juzlik. Oltinchi juz. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2007. – B. 602.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri Hilol. VII juzlik. – Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2007.
6. Yusupova Sh. Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi: Filol.fan.b.f.d-ri. ... diss. – Farg‘ona, 2020. – 154 b.
7. Ismoilova N. On the Study of Similes in the Uzbek Language// AMERICAN Journal of Language, Literacy and Learning in STEM Education Volume 3, Issue 10, 2025 ISSN (E): 2993-2769. <https://grnjournal.us/index.php/STEM/article/view/8528/8266>.

